

МОТИВЪТ НА БОТЕВАТА БАЛАДА «ХАДЖИ ДИМИТЪР», ОТРАЗЕН В ТВОРЧЕСТВОТО НА ТЕОДОР ТРАЯНОВ, ГЕО МИЛЕВ И НИКОЛАЙ ХРЕЛКОВ¹

Поезията на Христо Ботев е неизчерпаем източник на вдъхновение за много творци в българската литература. Традицията на Христо Ботев и нейното обновление намират израз най-вече в идейно-художественото развитие на романтичната героика. В основата на тази традиция лежи баладата «Хаджи Димитър»².

В настоящата статия от поетичното наследство на Т. Траянов, Г. Милев и Н. Хрелков се разглеждат произведения с баладичен характер или такива, включващи в структурата си баладични елементи, тъй като те дават възможност за най-ярки паралели с баладата «Хаджи Димитър» в творчеството на поетите от първите десетилетия на ХХ в.

Целта на статията е да проследи приемствеността в литературното реализиране на героичното и трагичното и влиянието на тази приемственост върху развитието на баладичния жанр.

Написани през различни исторически периоди, поетичните произведения на Т. Траянов, Г. Милев и Н. Хрелков използват по различен начин мотива на «Хаджи Димитър» в интерпретацията на героичното и трагичното. Особеното в развитието на мотива на Ботевата балада у тези автори се състои в това, че той се изгражда и осъществява в реалистична тенденция, вложена в оптимистичната Ботева концепция за революционната борба. Т. Траянов,

¹ Опубликовано в «Литературна мисл» (НРБ), кн. 1, 1982 г. (прим. сост.)

² Х. Ботев. Събр. съч. Т. I. С., 1979, с. 52–53.

Г. Милев и Н. Хрелков използват мотива на «Хаджи Димитър», като създават произведения с високохудожествена стойност.

В творчеството на Теодор Траянов паралелът с Христо Ботев се чувства особено ярко в «Български балади» (1921)³. Но докато в основата на Ботевата поезия лежи възходящото развитие на революционната борба, то поезията на Т. Траянов от периода на създаването на «Български балади» разкрива размисли над последиците от националната катастрофа, постигнала българския народ в резултат на Първата световна и двете балкански войни. Теодор Траянов се обръща към миналото, а не към бъдещето, както прави това Ботев, търси опора в миналото, за да се противопостави на трагичните събития в настоящето. Т. Траянов протестира против войната, показва колко е абсурдно да загиват хора, утвърждава безсмъртието на народния дух, като го противопоставя на смъртта и тлението.

Баладите на Т. Траянов са пропити със скръб, граничеща с отчаяние, с чувство за безсилие пред историята и страстно желание за възраждането на българския народ и неговата загубена слава. Във всеки епизод на даденото действие, във всеки образ Т. Траянов успява да предаде съвременната трагедия на нацията и същевременно в тях оживява миналото, в съчетаването на временните планове се напластяват и концентрират трагичните епохи, което, от една страна, усилва трагизма на представената ситуация, от друга — придава на идеята за справедливост мистична сила на предопределеност. Затова «Български балади» не звучат песимистично. Според Л. Георгиев «в тях е внушено величието на борбата за национално устояване, появява се Ботевият мотив за безсмъртието на героя»⁴. Обаче този мотив се развива откъснато от конкретно-историческите условия, премества се в сферата «на духа». На оптимистичната традиция на Хр. Ботев, на единството на гибелта

³ За ботевското начало в «Български балади» на Т. Траянов (С., 1921) споменават в изследванията си П. Зарев (Панорама на българската литература. Т. II. С., 1977, с. 475), Л. Георгиев (Поезията на Теодор Траянов. — Септември, 1975, кн. 10, с. 212) и др. В трудовете на П. Зарев (цит. съч., с. 484) и В. Д. Андреев (История болгарской литературы. М., 1978, с. 195) се посочва доближаването на стихотворението «Смърт в равнините» до баладата «Хаджи Димитър». Още Гео Милев обръща внимание на Ботевия мотив от «Хаджи Димитър» в «Лунна балада» на Т. Траянов (Български балади от Теодор Траянов. Съч. в три тома. Т. II С., 1976, с. 266). Обаче изследването на този мотив и досега не е излязло извън рамките само на едно поставяне на въпроса.

⁴ Л. Георгиев. Поезията на Теодор Траянов. — Септември, 1975, кн. 10, с. 220.

и възраждането в борбата поетът противопоставя необратимата загуба на уникалния духовен свят, който изчезва с изчезването на човека от живота. Особеният начин, по който поетът възприема и реализира трагичното, оказва влияние върху отношението му към миналото. Навеки загубената индивидуална духовност не изчезва безследно, а остава в миналото. Миналото одухотворява бъдещето, но и самото то се одухотворява от героичната съдба и прекрасните надежди, чрез погребаните идеали призовава потомците.

Романтичната концепция на Т. Траянов намира най-пълнен израз в изображението на одухотворената природа. Природата олицетворява вечността (вълните на Струма, космосът и др.). Човешките съдби в нея се сливат в момента на гибелта си. Природата става аналог на умирация човек, затова в нейното изображение преобладава отражението на обективното състояние на човека и приближаването му до смъртта. В природата се предават неподвижността, безвремието, мракът на небитието. Нощ, вселенски мрак изпълват баладите на Т. Траянов. Образът на луната измества образа на Ботевото слънце. С мъртвешки блясък осветява тя пустошта на сраженията. Поетът възприема действителността като черна страница в съдбата на своя изстрадал народ. И въпреки това в изображението на героичното Т. Траянов се доближава до Ботев. Приемствеността на отражението се разкрива във формата на идейно-художествена полемика с «Хаджи Димитър», в противопоставяне на оптимизма, характерен за Ботев и неговите последователи. Това своеобразно отдалечаване от Ботев се проследява най-отчетливо в стихотворенията «Смърт в равнините»⁵ и «Лунна балада»⁶.

Н. Райнов, П. Зарев и други изследователи справедливо отнасят «Смърт в равнините» към «най-хубавите поетични творби»⁷ в българската поезия. Написано през 1913 г., то отразява непосредствената реакция на поета на поражението, в него той достига необикновена емоционална изразителност. П. Зарев много образно характеризира «Смърт в равнините» «като лична изповед, като последен стон от бурната и гръмовна мелодия»⁸.

⁵ Т. Траянов. Избрани стихотворения. С., 1966, с. 170.

⁶ Пак там, с. 172.

⁷ Н. Райнов. Теодор Траянов — «Вечното в нашата литература». Т. VII. С., 1941, с. 152; П. Зарев. Панорама на българската литература. Т. II, с. 482; Забележки в кн. на Т. Траянов «Избрани стихотворения». С., 1966, с. 372.

⁸ П. Зарев. Панорама на българската литература. Т. II. С., 1977, с. 482.

Близостта на тази балада на Траянов до «Хаджи Димитър» е несъмнена и се подсилва от използваните традиции на народната поезия, което особено силно се чувства в постройката на стихотворението, напомнящо с интонацията, със съдържанието си (жалбата на умирация) и с повтарящите се рефрени песен-плач. Също както и баладата на Ботев, «Смърт в равнините» е посветена на реално лице. Героят се намира в подобна ситуация: ранен, лежи неподвижно, кръвта му изтича, той бълнува. С това непосредствено сходство се изчерпва. На епичната стабилност на образите и на материалното реализиране на фантастичното в «Хаджи Димитър» Т. Траянов противопоставя главозамайващото видение на падащите звезди и «суровите сенки» на войнствените прадеди. За разлика от баладата «Хаджи Димитър», в която е спазено равновесието между епичния, лиричния и драматичния елемент, в структурата на стихотворението «Смърт в равнините» доминира лиричното начало. Стихотворението се доближава до жанра на баладата тъкмо с асоциативната си връзка с баладата на Ботев, с нейните тематични и идейно-художествени особености. В баладата на Т. Траянов героят е безпомощен в своята самота. Той не е определен във времето и пространството, той е център на вселената, на всемирната скръб, точка на нейната неподвижност. Той е извън звуковете, до него не стига «ни глас далечен, нито ближен», не се чува «горското шумоление, ни приласкаваща вълна», той нищо не вижда освен «облаци-покрови», природата е безразлична към него:

*...русалките не бдят над мене.
над мен не плачат нощни сови,
ни тъжно... бялата луна⁹.*

Приведеният цитат показва, че посредством повтарящи се отрицания, които съдържат пряк отзвук на образите от Ботевата балада, поетът акцентува безмълвието на околната природа, нейното равнодушие и покой. Липсата на земен пейзаж (само в заглавието на стихотворението се споменава за равнина) изолира действието от дадено пространство, преднамереното отрицание трансформира това действие в антидействие, насочено против одухотворяването на природата, в сила, която разрушава образа. Чрез подобно отрицание на действието Траянов полемизира с фолклорната, митологичната поетизация на природата в мотива

⁹ Т. Траянов. Избрани стихотворения. С., 1966, с. 170.

за героичното, характерна за «Хаджи Димитър», която изпълва Ботевата творба с оптимистическа романтика и придава възвишен смисъл на гибелта на героя. Благодарение на сливането с природата, побрала в себе си народния дух и същевременно величавата духовност на народа, в баладата «Хаджи Димитър» трагизмът е обогатен от героичен патос, който преодолява болката от самотата и смъртта. От друга страна, помислите на умирация са отправени към съратниците му (Караджата, дружината). Надеждата да бъде продължена борбата му помага да надделее с горест самотата, примирява го с мисълта за собствената му гибел в името на възтържествуването на идеала. В изображението на Т. Траянов равнодушието на природата към героя е привидно. Поетът по своему предава сливането и хармонията им. Отразявайки в природата умирането на човека, разтварянето му в космоса, поетът поставя акцент върху възвишения смисъл на самотата на героя, обусловен от гражданското звучене на трагедията на поражението. В обрисовката на героя на «Смърт в равнините» националноисторическите граници се разширяват. Той се превръща в олицетворение на всеобща гибел и равнината с убитите — на безмълвна вселена, където няма никой, който да погребее загиналия, поради което духът му е осъден вечно да се скита. Напрегнатата самота се подсилва от повтарянето на тъжния въпрос: «Ах, кой ще ме зарови?», с който завършва всяка строфа на стихотворението и съдържа неговия лийтмотив: кой ще продължи делото на падналия? Изключителен трагизъм на тази смърт придава съзнанието за неоправданата жертва — умирацията няма никаква надежда. Неговите последни мисли са отправени към героичното минало на българския народ, а вятърът откъм родната земя заглушава предсмъртната му мъка. Подобно на Ботевия герой той умира за родината. Но за разлика от Ботевия герой той намира своя идеал в миналото. Ето защо смъртта на персонажа в «Смърт в равнините» съсредоточава трагичното в неговата самота, което определя емоционалната доминанта на цялото произведение.

Синтеза на героичното и трагичното в смъртта на героя Ботев изобразява в два паралелни (реален и символичен) плана. В приемствеността на изображението на героичното и трагичното. Т. Траянов представя тази смърт в обективно-реален и субективно-илюзорен план. Смъртта на неговия герой е показана чрез взаимоотношението между духа на народа и природата. Докато у Ботев духът на народа се материализира в природата, то Т. Траянов

го оставя да блуждае в космоса, сред звездите, откъсвайки духа от материята, от природата, телесното, човека, смъртта. На физическата скованост на своя герой авторът противопоставя интензивността на неговата духовна дейност. В блънуване, «насъне» умирацията вижда, чува, чувства, зове, моли, но смъртта побеждава, оставя немия въпрос: «Ах, кой ще ме зарови?», в който се крие огромната скръб на отстъплението и поражението. От друга страна, като показва вечността на народния дух и неговата независима от материалната субстанция активност, Т. Траянов утвърждава героичното в неизтребимостта на народа, в нетленността и многообразието на натрупаните духовни сили вижда залог за възраждането и разцвета на неговото могъщество. Ето защо за разлика от Ботевия герой в «Смърт в равнините» героят призовава «сенките сурови... на войнствените деди». Духът на загиналия се слива с народния дух, който се издига над земните страдания, извежда се в абсолютен. Може да се говори за своеобразния оптимизъм на това Траяново стихотворение, същевременно тоналните вариации на мотива на оптимистичната Ботева балада в «Смърт в равнините» посочват съществените различия на тези произведения. В идейната опозиция на Ботев се отразяват безизходността и трагичността, с които авторът на «Български балади» възприема историческата обстановка.

В стихотворението «Смърт в равнините» няма сюжетно организирано баладично действие. Може да се посочи само скритият баладичен конфликт, който обуславя напрегнатия вътрешен драматизъм на статичната сцена и доближава произведението до лиричните балади.

Той се заключава в стълкновението между силите на живота и смъртта в човешката съдба и е представен лирично в подтекста. Подтекстът съдържа и изворите на баладичното действие, при което своеобразието на това действие е обусловено от различната насока на съставящите го части в сферата на пространствено-временните отношения (равнина — космос — родна земя; настояще — минало — бъдеще) и се получава усещане за хаотичност. Така са предадени развълнуваното състояние на умирация и ходът на неговите мисли. Баладичният характер на лиризма (на него не са присъщи лирични отстъпления, коментари, пряка мотивировка на действието) позволява не само да се отрази в човешката съдба (чрез авторската концепция за героичното) духовният стремеж на героя към идеалното и прекрасното, но и да се проследи скритото

течение на този процес в конкретните и интуитивни образи, което усилва убедителността, достоверността на централния образ, емоционалната сила на неговото въздействие. Казаното потвърждава жанровата специфика на стихотворението «Смърт в равнините» като диалектическа балада, изградена върху динамиката на вътрешните състояния.

Докато «Смърт в равнините» представлява своеобразна, нова идейно-художествена интерпретация на мотива на «Хаджи Димитър», то в «Лунна балада» проличава връзката с фабулата и образността на Ботевата балада. Наистина тази връзка е по-скоро асоциативна, отколкото текстуална. Въпреки това нощната обстановка, в която протича действието «далеко в Балкана», където «шуми непристъпен, загадъчен лес», напомня за ситуацията на гибелта на Хаджи Димитър в баладата на Христо Ботев: «Настане вечер... гора зашуми», и т. н.

За епиграф¹⁰ към «Лунна балада» на Т. Траянов е послужил стихът от «Хаджи Димитър» «Той не умира...»¹¹. Стихотворението е разделено отчетливо на две части: 1-вата (от три строфи) е написана в духа на фолклорната баладична традиция; 2-рата се доближава до одата. Освен това в тази част поетът използва своя любим жанр на заклинанието (двете последни строфи). В произведението съществува единство между жанровите белези на баладата и одата. В структурата му личи склонност към лиричната балада; фабулата е пределно съкратена, баладичният конфликт е съсредоточен в подтекста, на който авторът не е придал обобщаващата сила на баладата и втората част фактически служи, за да бъде разкрит той. «Лунна балада» отразява тенденцията към развитие на лиричната разновидност на баладата, а легендарно-героичният, алегоричният характер сочи връзката ѝ с вълшебната приказка.

П. Зарев пише за Т. Траянов: «Неговото влечение към баладата малко го сближава с Ботев — близостта е може би в голямата им обич към родния пейзаж»¹². Действително близостта на «Лунна балада» с Ботев се отразява във влечението към българския пейзаж. Обаче в «Хаджи Димитър» романтичната символика, извираща от героя и борбата за освобождение, дава възможност да се обобщава тази борба като всенародна и общочовешка, служи като

¹⁰ Този епиграф липсва в изданието «Избрани стихотворения» от Т. Траянов от 1966 г.

¹¹ Т. Траянов. Български балади. С., 1921, с. 19.

¹² П. Зарев. Панорама на българската литература. Т. II. С., 1977, с. 477.

призив да бъде продължено незавършеното дело на загиналите, поставя в пряка зависимост от бъдещата победа постигането на хармония в природата. Символиката у Т. Траянов е вече съвсем друга по характер.

В сравнение с Ботев Т. Траянов представя по новому единството между героя и природата. Когато изгражда образите-паралели, той избягва повторението на образите от баладата «Хаджи Димитър», затова си служи със синоними към Ботевите образи: «лес», «луна», «русалки и вили» (у Ботев: «гора», «месец», «самодиви»). Също както в стихотворението «Смърт в равнините», въвежда образи-отрицания: «Русалки и вили, отдавнашна прелест, сред шеметен танец *не пеят* и днес» (у Ботев: «И самодиви в бяла премяна, чудни, прекрасни *песен поемнат*»), създавайки образ-антипод на образа на природата у Ботев.

Смъртта на русалките и вилите в «Лунна балада» е алегория на гибелта и крушението на вековните надежди на българския народ. Затова митичните същества са изобразени съвсем близко до фолклорните представи и умират, следвайки един от най-разпространените мотиви на фолклорната балада:

*И там, де изгасна последната вила,
синее се извор, заварден с брези*¹³.

Също както в баладата на Ботев, символиката у Т. Траянов се опира на фолклорната образност, но представлява нейна индивидуална поетична разшифровка, преосмисля фантастичните фолклорни мотиви чрез свеждането им до реална жизнена природа, обречена на нощ, скръб, безмълвие и самотно страдание със смъртта на русалките и вилите. Гибелта на митичните същества е нужна на автора не за да може в следващите стихове да противопостави реалистичното изображение на романтичното. Художествената функция на този похват е да отрази не само възприемането на историческата обстановка от второто десетилетие на XX в. в България, но и приемствената връзка с баладата на Ботев «Хаджи Димитър» да представи художественото тълкуване на гибелта на Ботевия герой. (Отражението на типичното в обрисовката на българския пейзаж усилва впечатлението за близост между двете произведения.)

¹³ Т. Траянов. Избрани стихотворения. С., 1966, с. 172.

Според естетическата концепция на Т. Траянов одухотворената природа умира заедно с героя. Гибелта на Ботевия герой означава за Т. Траянов изминат етап на борбата. Затова, отдалечавайки се от символиката на народното творчество, от фолклористичната традиция на Ботев, Т. Траянов създава оригинална символика, за да реализира своята художествена идея:

*...луната едничка тогаз е изпила
на нейния поглед бездънната сила,
внезатно изгаснал в две сини сълзи¹⁴.*

Поетът свързва вечните субстанции с народния дух и с космоса. И в «Смърт в равнините», и в «Лунна балада» поетът премества действието в космоса. Предугаждайки продължението на борбата, поетът предава в образа на луната възприемането на реалността и мечтата за победно сражение. Луната у Т. Траянов е олицетворение на скръбта и надеждата на българския народ. Тя е поела в себе си скръбта на един народ и ѝ придава вселенски характер. Същевременно в този образ се утвърждава едно оптимистическо настроение, символизирано се космическите мащаби на събитията върху българската земя, тежката съдба на изтерзания народ:

*...луната лъчи —
два взора гореци, искри отразени,
два взора неземни, от спомен пленени —
са твоите виждащи сини очи!¹⁵*

В тези стихове се крие надеждата за възвръщането на някогашната мощ и слава, изградили народния дух и упованието за бъдещото възраждане на България.

Героичната идеализация на миналото, вплътвила се в образа на Луната, оказва влияние върху отношението на поета към изображението на космическия свят. Присъщата на поета безстрастност в показването на вечното се сменя с одухотворяването на Луната (както се вижда от приведения по-горе цитат). В този образ авторът съсредоточава действието. Героят, напротив, е изобразен общено-символично: «с избликнали рани, но с поглед победен», неговото предназначение е да носи основната идея, която се разкрива в авторското обобщение: «И поглед загасващ ти шепне завета на кръв героична, на славни деди...»

¹⁴ Т. Траянов. Избрани стихотворения. С., 1966, с. 172.

¹⁵ Пак там, с. 173.

Образите на героя и на митичните същества са съзвучни на баладата «Хаджи Димитър», тяхната цел е да обосноват необходимостта от появата на нов вожд, който ще оглави борбата за бъдещето на народа. В двете произведения образът на природата е централен действащ образ. В него се утвърждава идеята на борбата, затова във финалните стихове на «Лунна балада» Т. Траянов подобно на Ботев одухотворява родната природа («О лес златокъдър, над тайни надвесен, спокойно очаквай грядущите дни») и я доближава до героя. Обаче за разлика от Ботев Т. Траянов акцентува митичната предопределеност на победата, затова откъсва идеала от героя, което също е отразено в изображението на природата. Поетът въвежда градацията — одухотворената природа (балканския лес) и очовечената природа (Луната). Поетът надарява космическото тяло с духовния мир на човека. Луната, награждавайки героя-избраник със свръхземна сила (силата на народния дух), олицетворява висше предназначение. По такъв начин в символичните картини на природата се разкрива идейно-художествената връзка на «Лунна балада» на Траянов с Ботевата балада «Хаджи Димитър» и похватът, чрез който се използва поетиката на контрастите, за вплътяване на социално-историческия идеал. Родството с Ботев отразява особеността на субективното отражение у Т. Траянов на обективната историческа закономерност и приемствеността в изображението на героичното. Пресъздаването на земните страдания на българския народ се извършва откъснато от тяхната социална детерминираност, което довежда до усложнени символически конструкции в баладите, обаче не дава основание безусловно да причислим Т. Траянов към символистите. Прав е Л. Стоянов, когато пише: «Става съвсем ясно, че в «Български балади» имаме задълбочаване, преход от личното към народното»¹⁶.

В концепцията за «народния дух» Т. Траянов се откъсва от временното безсилие на родната земя и в това се проявяват неговият патриотизъм и исторически оптимизъм.

Въпреки всичките си различия «Смърт в равнините» и «Лунна балада» служат на една цел — да повдигнат патриотичния дух на българина. С това се обяснява генетичната връзка на двете произведения с върха на революционната поезия — баладата «Хаджи

¹⁶ Л. Стоянов. Предисловие към «Избрани стихотворения» от Т. Траянов. С., 1966, с. 5–26.

Димитър», чийто мотив се оказва устойчив в творчеството на Т. Траянов.

Нов аспект в идейно-художественото развитие на този мотив внася стихотворението «Иманяр», посветено на паметта на П. П. Славейков¹⁷. Независимо от това, че в «Хаджи Димитър» и «Иманяр» броят на стиховете съвпада и лесно се открива ритмическо сходство, можем да говорим само за типологична общност, за по-нататъшно развитие на Ботевата традиция на героичното в българската поезия. Ако в «Смърт в равнините» Т. Траянов полемизира с Ботев, в «Лунна балада» обобщава и интерпретира мотива на «Хаджи Димитър», то в «Иманяр» героичното се проявява в изграждането на духовната култура на народа, в стремежа да бъдат реализирани «вещите блянове»¹⁸, в самопожертвованията на твореца. Затова П. П. Славейков — поет, чието творчество става епоха в развитието на българската национална култура, по право заема място в редицата на народните вождове. В «Иманяр» народният «гуслар» — героят, «обречен на жъртва по пътя свещен!»¹⁹, стои редом със смелия хайдутин. Опирайки се на Ботевата и на Славейковата традиция, Т. Траянов възвеличава националния дух, утвърждава безсмъртието и вечната съзидателна сила на живото поетично слово.

Близко до баладата, епичното стихотворение «Иманяр» в жанрово отношение представлява легендарно-героична поема. В «Иманяр» най-силно проличава идейно-художествената близост до стихотворението «Хаджи Димитър», особено в образа на природата. В обрисовката на природата, на Балкана — неизменните образи в българската революционна поезия — е отразено характерното за разглежданите по-преди творби на Т. Траянов доближаване до състоянието на героя. Същевременно изобразяването на съпреживяването с героя като отделно състояние на природата е нов елемент в нейното изображение. Докато в «Смърт в равнините» е показано умирането на природата, в «Лунна балада» — очакването на «вещия час», то в «Иманяр» приказното вкаменяване на героя е съпътствувано от подобно действие на стихията — «Балканът възправи гигантския ръст!» Заедно (Балканът и героят) потъват в каменната дрямка на вековете. Но когато според легендата

¹⁷ Т. Траянов. Пантеон. С., 1934, с. 81–82.

¹⁸ П. П. Славейков. Блянове на модерен поет. Сбър. съч. Т. 5. С., 1957, с. 54–68.

¹⁹ Т. Траянов. Пантеон. С., 1934, с. 81–82.

след изтичането на всеки девет години «гусларят» оживява и звучат «напеви старинни», Балканът не просто оживява, а «с л у ш а унесен» (разр. И. Б.). Или когато «гусларят», нарушил забраната, призовава «духа неспокоен» на родната земя «да възлезе», то през хаоса и бурята в отговор на обръщението на пророка се възправя «тъмите процепил» Балканът. Природата не само споделя преживяванията на героя, но, както показва последният пример, в нея е олицетворен духът на народа, т. е. Т. Траянов се обръща към художествената идея на поетичните произведения на Ботев. Идеалът на поета слиза от надоблачните висоти на задгробния свят върху земята, върху родната земя.

Образът на природата в баладичните стихотворения на Т. Траянов отразява в цялата му пълнота своеобразния талант и миросглед на поета и еволюцията му във възприемането на героичния идеал от абсолютната идеализация на миналото към утвърждаване на революционната борба в социално-историческата обстановка, доближаването при новите исторически условия до оптимистичната концепция на Ботевото творчество.

Традицията на Христо Ботев в изображението на героичното и трагичното по посока от романтизъм към реализъм развива поетът на Септемврийското въстание от 1923 г. Гео Милев²⁰. Независимо от поражението и жестоката разправа с народа Септемврийското антифашистко въстание ознаменува нова епоха в борбата за социално освобождение и поставя нови задачи пред изкуството — да пресъздаде движението на революционните маси. Поемата на Гео Милев «Септември» е първото епично отражение на кървавата трагедия на поражението — новаторска по съдържание и форма. Особената експресивност на поемата довежда до модификация на жанра, по-специално до въвеждане в поемата на баладични елементи, до използване лиричната разновидност на баладичния жанр.

²⁰ Мотивът на «Хаджи Димитър» в поемата на Г. Милев «Септември» (Съч. в три тома. Т. I. 1975, с. 51), в който е представена героичната смърт на поп Андрей, отбелязва Г. Марков (*Гео Милев*. С., 1975, с. 104), и е изследван от Р. Коларов (Структура на идейно-художествения свят в поемата на Гео Милев «Септември». — Литературна мисъл, 1976, кн. 5, с. 99). Баладичният характер на този епизод не е разглеждан от изследователите. Повествованието за гибелта на въстаника (вмъкнатата в поемата балада) представлява интерес с оглед изучаване влиянието на Ботевата баладична традиция в поезията от 20-те години на XX в., а също така служи като пример, как се образуват жанровите модификации. Паралел между баладата на Ботев и 6-ия фрагмент на поемата «Септември» по-преди не е правен.

Гео Милев представя трагичното събитие като съвременник на революционните септемврийски боеве. Обръщайки се към поетиката на романтизма и същевременно влизайки в полемика с нея, той се стреми да предаде изключителната чудовищност на престъпленията на фашизма, като изхожда от реално преживяната, изстрада на народна мъка.

Авторът постига необикновена изразителност в изображението на природата, в своеобразното преосмисляне на нейния образ. Природата в «Септември» се отзовава на борбата и страданието на народа и се изобразява във всички ключови моменти на поемата. Подобно на героичния епос, поемата съдържа ярки образи — олицетворения на природата, в които са отразени ходът и оценката на историческите събития, очакването, предчувствието на трагичния изход на народното дело, утвърждава се идеята за продължението на борбата (финалът на 6-и фрагмент и др.). Като предава променливите състояния на одухотворената природа, авторът създава необходимото психологическо настроение за възприемането на епичния материал. Пример за това, как е реализиран художествено разгромът на въстанието и разправата с народа, могат да послужат следните образи — олицетворения на природата, съзвучни с народното поетично творчество:

*Буря изви се
над тъмни балкани
— мрак и блясък
и гракаци гарвани ято —*

*Кървава пот
изби по гърба на земята²¹.*

В поемата природата е олицетворена в символични картини — чрез тях Г. Милев се доближава до поетиката на народния епос по похвата на емоционалното въздействие върху читателя. Обаче самото развитие на образа на природата съответства на принципа, по който е построена баладата, а това открива нови поетични възможности.

Природата в поемата на Г. Милев не е фон, не е рамка, а носител на действието. За разлика от епоса чрез изображението на действията и състоянията на природата не само се отразяват подтекстови явления (идейно-художественото осмисляне на събитията), но

²¹ Г. Милев. Съч. в три тома. Т. I. С., 1975, с. 64.

се оказва възможно възсъздаването на фабулното действие, което съдържа отделен мотив на поемата (мотива на страданието и протеста в 6-и фрагмент), т. е. функцията на психологическия паралелизъм в изображението на природата минава на втори план, отстъпвайки място на асоциативните връзки с явленията от действителността. Показателен в това отношение е 6-и фрагмент на поемата. В изображението на бурята в Балкана, нейното усилване, разрушителното действие на стихията се съдържа пряка аналогия на конкретния исторически факт. С помощта на метафоричността и символиката се появяват, ако не еднозначни, то все пак определени асоциации във въстанието и се заличава границата между природата и живота на хората. Напрегнатият драматизъм и динамизъм на изобразеното стълкновение на природните сили, фрагментарната цялост на представения конфликт, неговата немотивираност и подтекстово значение позволяват да се направи извод за баладичния характер на разглеждания епизод от поемата. Тук типичният за епоса паралелизъм, вкл. и психологическият (присъщ също и на народната балада), прераства от спомагателно в основно средство за интерпретация на социалните явления. В разглеждания фрагмент на поемата присъщият на епоса паралелизъм получава особено изразителна баладична трактовка и дава основание да се говори за баладично влияние върху структурата на поемата. Природата се включва в действието, определя общата атмосфера на творбата, същевременно отразява личното авторско възприемане на събитията. Като използва романтичната образност, Г. Милев я подчинява на нова художествена идея и спори с естетиката на романтиците. Затова посоченият фрагмент на поемата съдържа и полемика с романтичната балада на Ботев «Хаджи Димитър», макар едва ли сам Гео Милев да я е осъзнавал, тъй като той се отнася възторжено към творчеството на Христо Ботев. Полемиката изхожда от тълкуването на героичната гибел. Отхвърляйки романтичната идеализация (похват, чрез който се осмисля подвигът на героя от националноосвободителното движение в баладата «Хаджи Димитър») в изображението на масовата гибел на участниците във въстанието, поетът прокарва паралел между двата етапа на борбата: националноосвободителната и социалнокласовата. Докато героят от баладата на Ботев е предвестник на бъдещето (неговото време е напред, т. е. времето, когато в борбата ще се влеят широките народни маси) и независимо от самотата и смъртта неговият подвиг се възприема оптимистично, то в поемата «Септември» в картините

и сцените на поражението се разкрива общественно-политическата оценка на събитията, но за разлика от баладата «Хаджи Димитър» в нея преобладава трагичното. Гео Милев, показвайки исторически обусловеното, закономерно всенародно въстание, се обявява против идеализацията на националноосвободителната борба, против нейното абсолютизиране като последна борба на българския народ за свобода. Поетът се доближава до Ботев преди всичко чрез утвърждаването на незавършеността на борбата, увереността в тържеството на историческата справедливост, социалния оптимизъм.

Отразяването на народното бедствие в изображението на природата (чрез използване на аналогични образи от баладата «Хаджи Димитър» и чрез новия стадий в развитието на баладичната трактовка на природата) зависи от градацията, в която авторът възприема мащабността на събитията (единичните прояви — масовото движение на народа) и се придружава от своеобразно реализиране на трагичното в образа на природата.

Ако говорим за мащабност на трагизма в поемата «Септември», то тази мащабност се постига не само с броя на жертвите или с това, че авторът посочва преимуществото на колективния герой пред индивидуалния. Историзмът на Гео Милев се проявява в приемствеността в изображението на трагичното, в новото разположение на акцентите: трагизмът на гибелта на бореца за освобождение на своя народ, неразбран от същия този народ, израства до трагизъм на поражението на въстанието, народното въстание, за което мечтае самотният герой. Във възприятието на автора чувството на трагизъм се задълбочава от съзнанието за това, че народът е изстребан не от чуждестранни поробители, а се извършва братоубийство. Градацията в изображението на събитията се означава с повторението: «Първите паднаха в кърви» и предава размаха и характера на настъплението на наказателните войски. Първите — това са въстаналите («Метежният устрем бе посрещнат с куршуми»), следващите жертви — «градове и села» (когато «забумтя артилерия» — «затрепериха градове и села»), т. е. след поражението последва разгромът, който се конкретизира в следващите стихове със сцените на разправата в селските къщи. Като художествен похват «повторението с усиляване»²² придава баладичен характер на осмия фрагмент и усилява експресивността

²² Термин на Д. М. Балашов (История развития жанра русской баллады. Петрозаводск, 1966), въведен по отношение на баладата.

му. Трагедията на поражението се задълбочава от яростното настъпление на реакцията. Осмият фрагмент е ключ към протичането на 6-ия, отделя се от него с една авторска ремарка («Започва трагедията!» — 7-и фрагмент) и посочва, че трагичното действие е започнало по-рано. Неслучайно първите стихове на осмия фрагмент съдържат глаголи в минало време и страдателен залог, а събитията образуват подтекста на 6-и фрагмент, в който алегорично, чрез изображение на природата, се разкрива трагедията и се установява асоциативната връзка с баладата «Хаджи Димитър». Природата в изображението на Г. Милев е и повторение, и обобщение, и отрицание на образа на природата у Ботев. Своеобразната интерпретация на Ботевата художествена образност започва с първите стихове:

*Блесна
над родни балкани,
издигнали пъп
срещу небето
и вечното слънце
светкавица
— гръм
хрясна
право в сърцето
на гигантския,
столетния
дъб²³.*

Символиката на този откъс се тълкува обикновено като въстание («светкавица»), насочено срещу «основите на икономическата и политическата система — капитализма»²⁴. За поета първите успехи на въстанието са гръм, който «хрясна право в сърцето на гигантския, столетния дъб» — буржоазната държава, в чиито скути «спят на витло пепелянки и смоци» и «в глухите хралупи се спотайват змейове и вещици»²⁵. Обаче, ако допуснем, че в разглеждания 6-и фрагмент е обозначен «преломът, преходът от жинерадостните изблици към скръбните звуци на погрома»²⁶, нещо повече, че «...този удар е насочен против самата природа, против

²³ Г. Милев. Съч. в три тома. Т. I. С., 1975, с. 58.

²⁴ Г. Марков. Гео Милев. С., 1975, с. 97.

²⁵ Н. Попов. Предговор към «Избрани стихотворения» на Г. Милев. С., 1960, с. 22.

²⁶ Н. Андонова. Гео Милев. С., 1974, с. 123.

блажения й сън, против хармонията й. Това е началото на разправата...»²⁷, т. е. в алегорична форма е представена трагедията на поражението, то символиката придобива нов смисъл.

«Мълнията» и «гърмът» като разрушителни сили са основен динамичен образ на фрагмента — те се противопоставят космически на относителната неподвижност на сцените и картините от баладата на Ботев. Поетът влиза в полемика с Ботев, обновявайки и изменяйки Ботевите похвати на художествено обобщение. В «Хаджи Димитър» безсмъртието на идеята за свобода се провъзгласява чрез единството на героя с природата. Ботевият персонаж е представен сред уникални космически явления: «слънце, небе, месец, свод небесен», приравнява се към тях и самият образ на умирация боец придобива черти на космическо обобщение. Принципът на обобщение чрез уникалността на изобразяваните предмети не се нарушава от други образи в баладата, с които героят влиза в контакт: «орлица, сокол, вълк, самодиви». «Балканът» — също уникален образ, подчинен на типизацията на индивидуалния подвиг, се включва в системата на космическите образи. Така природата възвеличава подвига и смъртта на героя. В 6-ия фрагмент на поемата на Гео Милев «светкавица» осветява Ботевия образ на природата от «Хаджи Димитър» и съсредоточава вниманието върху деформацията на този образ. Очертава се цялото пространство на «родните балкани» (Гео Милев). Но къде е могъществото им? Монументалността на образа се снижава от скръбна ирония: «издигнали пъп срещу небето и вечното слънце...» «Вечното слънце» е пряка асоциация с повтарящия се образ на дневното светило в третата строфа и финала на баладата на Ботев:

*Лежи юнакът, а на небето
слънцето спряно сърдито пече...
...слънцето пак пече ли пече!*²⁸

Баладичното изображение на скръбта, предизвикана от поражението и гибелта на народния борец, е позволило на Ботев да покаже чрез сливането с вечната природа физическото и духовното страдание на героя, самотата му сред хората и вечната сила на неговия подвиг. Настроението на духовна връзка между страданията на героя и природата се създава от нетрадиционното в славянската

²⁷ Ч. Добрев. Сценическият образ на поемата «Септември». Гео Милев. Плана на свободата. С., 1978, с. 165.

²⁸ Х. Ботев. Събр. съч. Т. I. С., 1979, с. 52–53.

поезия изображение на слънцето като жестока сила. Така се подчертава обречеността на ранения боец. В реалистичната обрисовка на природата се утвърждава неизбежната смърт на героя. Образът на слънцето тук е централен. Обаче духовната близост на героя до природата се заякчава в романтичното изображение на нощта. Авторът използва символиката на народнопоетичното творчество (образа на самодивите и Балкана) и това придава обобщено-митичен оттенък на образа на героя. Съдбата на реалния човек се превръща в легенда за безсмъртието на неговото дело.

У Г. Милев смяната на деня и нощта носи особено самостоятелно натоварване в поемата. Времето през денонощието не слага своя отпечатък върху изображението на природата, но това не води до неподвижност на образите. Напротив, природата в 6-и фрагмент е представена динамично и драматично, тъй като самата тя става обект и субект на действието, концентрира в себе си стълкновението на противоборстващите сили. Мълнията и гърмът зачертават картината на епичната мощ на Балкана, вечното безстрастно слънце. Реалното разрушаващо обществено зло «отменя» жестокостта на образа на слънцето у Ботев и я пренася върху постъпките на хората. Във възникналата по асоциативен път съпоставка на участта на героите в двете произведения (баладата на Ботев и поемата на Гео Милев) се разкрива несъответствието на романтичния идеал на миналата епоха и изобразената в поемата «Септември» действителност. В следващите стихове на разглеждания фрагмент се извършва по-нататъшна деформация на образността в баладата съобразно с новото съдържание, което авторът влага в борбата. Отразявайки в природни образи разгрома на антифашисткото въстание, Г. Милев показва величието на трудовия народ в трагичното изпитание. Доближаването до природата тук се осъществява чрез отъждествяването на природните явления със страданията и борбата на угнетения народ. Няма го вече величествения Балкан, могъщия защитник и вдъхновител на хайдутите:

*...гърм хрясна
право в сърцето
на гигантския,
столетния
дъб*²⁹.

²⁹ Г. Милев. Съч. в три тома. Т. I. С., 1975, с. 58.

Поради това тонът на изложението се променя. Възвишеният и размерен стих се сменя с начупен и поривист. И Ботев, и Гео Милев изобразяват поражението на въстанието и гибелта. Но у Гео Милев борбата, достигнала епичен размах и нов накал, е изобразена противоположно на баладичната трактовка на събитията от отминалия етап на борбата. В образа на природата поетът показва крушението на романтичната илюзия, на романтичното опоектизиране на гибелта в борбата. Докато Хр. Ботев утвърждава революционната идея в сливането на героя и природата и придава на своя персонаж обобщаващ характер посредством одушевяването на природата, създавайки митични образи, съзвучни с народното творчество, то Г. Милев представя народа на активната революционна сила, а в изображението на природата олицетворява преди **всичко масовото начало**. Традиционната баладична образност, митичните народнопоетични символи служат на Г. Милев за реалистично описание на трагедията на разгрома на въстанието:

*...спят на витло
пепелянки и смоци,
в пещери
на змеици и змейове,
в глухи хралути на вещици...*³⁰

В тези редове отново е налице полемика с баладата на Хр. Ботев. Гео Милев категорично се отказва от романтичната символика, а лиричните образи на народната поезия в съзвучната с нея интерпретация на Ботев губят в този фрагмент на поемата своята поетичност и привлекателност. Няма къде да се скрият, да намерят защита и утеха. Изобщо в поемата «Септември» за възпроизвеждане на събитията и човешките състояния Г. Милев използва близки до фолклора олицетворявания (пейзаж, митичния образ на смъртта в 11-и фрагмент), обаче им противопоставя нетрадиционното «овеществяване», «опредметяване» на природните явления:

*Есента полетя
диво разкъсана
в писъци, вихър и нощ.*³¹

³⁰ Г. Милев. Съч. в три тома. Т. I. С., 1975, с. 59.

³¹ Пак там, с. 64.

и по-нататък:

*Нощта падна тъй ниско —
глухо и страшно заключена
от всички страни*³².

Целта на това противопоставяне е да създаде контраст, чрез който в образа на природата се предава въздействието на дисхармонията на човешките отношения. Докато у поета-романтик от XIX в. природата символизира съчувствие към героя, то сега съгласно с революционноромантичната концепция на Г. Милев тя страда заедно с героя и е лишена от романтична положителна идеализация. Състраданието преминава в страдание. Докато в «Хаджи Димитър» падналият за свободата на народа «жалейт земя и небо, звяр и природа», то Г. Милев в романтичната трактовка на страдащата природа («Хълм подир хълм ек бързолетен отпрати далек през чуки грамади към стръмни долини...») показва нейното действено единство с народната съдба. Докато преди в съчувствието и състраданието към загиващия герой «Балканът пее хайдушка песен», то сега само «ек» на страдание се изтръгва от сърцето на поваления дъб — символ на дълговечността и могъществото на природата. Подобна трансформация претърпява и образът на бурята. У Ботев, счита П. Зарев, «тя като символ на борческа енергия» вещае революционния разгром на съществуващото. В поезията му този образ е «национално-конкретен»³³. Образът на бурята у Г. Милев символизира потушаването на Септемврийското въстание и затова е исторически и «национално-конкретен». Така историческата приемственост на борбата намира отражение в литературната приемственост на нейното пресъздаване.

В двете произведения природата се олицетворява и отъждествява със състоянието на революционната активност на народа. У Ботев народът още не се е пробудил за борба, което особено явно личи от реалния план на изображението. Народното съчувствие и преклонение пред борците се възплащава в символичен план чрез обкръжаването на героя с поетични образи на народния гений. Тук олицетворението на природата е типично баладично.

В монографията, посветена на изследването на българската балада, Н. Николов пише за олицетворението на природата: «Една особеност на фолклорната и литературната балада е природата,

³² Пак там, с. 65.

³³ П. Зарев. Христо Ботев. С., 1963, с. 91.

въведена като живо същество. Човек се намира в нея и е в отношение с нея... Природата изявява своето отношение към него чрез птици и животни, чрез растения, но е факт в баладата, в която са навлезли зловещи призрци: вили, самодиви, мъртъвци и др. и я «населяват». Можем даже да твърдим, че природата е герой в баладата»³⁴. У Г. Милев природата е наситена с патоса на революционната борба. В разглеждания фрагмент за разлика от класическата балада природата е и място на действието, и единствен герой, и участник в трагичния конфликт. Тук акцентът се пренася върху изображението на злото, реалното зло, което превъзхожда по силата на въздействието си всички възплъщения на «универсалното зло», създадени от фантазията на романтиците. Поетът утвърждава социалния преврат като единствен път за преодоляване на злото и неизбежността на революцията. Така в началото на трагедията се усещат очертанията на нейния оптимистичен финал. Заедно с новото идейно съдържание в структурата на баладичния жанр проникват и нови елементи. Отражението на човешките страдания в самата природа и пренасянето на общественния конфликт в изображението на природата сочи развитието на лиричната разновидност на баладата. Българските изследователи Г. Марков, Г. Цанев, Р. Ликова, Р. Коларов и др. считат, че по жанровите си признаци «Септември» е лирична поема или се доближава до нея³⁵. Затова близостта на 6-и фрагмент тъкмо до лиричната балада е напълно закономерна. Баладичният конфликт тук се моделира чрез свеждане на образа на епичните събития до единични образи и в абстрахиран вид се реализира в алегория, на която се определя специална роля в «Септември». Г. Марков характеризира алегорията в поемата като «винаги оригинална, с богат философски подтекст, преливаща се в символ»³⁶. В дадения случай това е символ на народното страдание. В баладичната фабула и в баладичния конфликт народното страдание се изразява в алегии своеобразно и по нов начин. «А предпоставките за превръщане на народното страдание от тотално бедствие в конкретно

³⁴ Н. Николов. Българската балада. С., 1972, с. 45.

³⁵ Г. Марков. Гео Милев. С., 1975, с. 110; Г. Цанев. Идейно-творческия път на Гео Милев. — В: Българската критика за Гео Милев. С., 1971, с. 143; Р. Ликова. Гео Милев. — В: Българската критика за Гео Милев. С., 1971, с. 172; Р. Коларов. Структура на идейно-художествения свят в поемата на Гео Милев «Септември». — Литературна мисъл, 1976, кн. 5, с. 100.

³⁶ Г. Марков. Гео Милев. С., 1975, с. 121.

преживяване се съдържат още в развитието на баладните народни песни»³⁷. Идейно-художественото отдалечаване от романтичната балада на Хр. Ботев се отразява върху жанровата структура на 6-и фрагмент на поемата «Септември». Проследява се ярката връзка с традицията на баладичния жанр и същевременно се вижда как се осъществява новаторският реалистичен подход към баладата чрез лиричната интерпретация на трагичното. В стремежа си да предаде трагизма на най-високия накал Г. Милев развива и преодолява романтичния «принцип на художествено изображение», който е «същност на творческата структура на «Хаджи Димитър»»³⁸. В полемиката с Ботев, която е следствие от отражението на логиката на историческите събития и на въгрешните процеси в развоя на литературата, се разграничават етапите на революционната борба (оттук преодоляването на Хр. Ботев). Общността в целите на поетите — чрез единението с природата да се покаже вечната сила на революционния дух — отразява приемствеността в идеалите на борбата. «В «Хаджи Димитър» времето е спряно»³⁹. В «Септември» е представена динамиката на действието. «Екотът» на народното страдание се слива с нарастващото революционно движение:

*...сля се
с далечното ехо:
екот и ропот
на водопади
потоци
порои —
бесни
рукнали в бездната
с гръм*⁴⁰.

В едното и другото произведение е възплътена мисълта за окончателната победа в революционната борба, но тя е възплътена по различен начин. Тук още веднъж се проявява полемичността — стълкновението на романтичното (изхождащо от утвърждаването на идеала за народно щастие в революционната борба) и реалистичното (в основата на което стои конкретно-историческият подход към действителността, научно обоснованата представа за

³⁷ Б. Ничев. От фолклор към литература. С., 1976, с. 185.

³⁸ К. Генев. Романтизмът в българската литература. С., 1968, с. 460.

³⁹ Р. Коларов. Структура на идейно-художествения свят в поемата на Г. Милев «Септември». — Литературна мисъл, 1976, кн. 5, с. 108.

⁴⁰ Г. Милев. Съч. в три тома. Т. I. С., 1975, с. 59.

перспективите на революционното движение на масите) разбират на историческия оптимизъм. За доближаването на Г. Милев в поемата «Септември» до социалистическия реализъм говори и Д. Ф. Марков⁴¹.

Символиката в произведението е съвсем прозрачна: човешкото страдание придобива сила на неудържима лавина, която помита по пътя си всички прегради. Както посочва Р. Ликова: «В «Септември» на Гео Милев символът промени своята естетическа функция, своята художествена плът и своето съдържание, стана звено, което свързваше поета с дъха на реалния предметен свят, с гъстотата на обществената проблематика»⁴². Чрез съпоставянето и противопоставянето на картините и състоянието на природата се обозначава преходът от страданието-съчувствие през страданието-ужас към изображението на надигащата се революция. Свободата става смисъл на борбата не на отделните водачи, а на целия народ.

Мотивите на баладата «Хаджи Димитър» получават развитие в образа на легендарния участник в Септемврийското въстание поп Андрей. Драматичният епизод със смъртното наказание на въстаника е вмъкната в поемата балада.

В образа на поп Андрей, както отбелязват Р. Ликова, Н. Николов, Р. Коларов и др., се преплитат реалистични и романтични черти⁴³. Това единство е едно своеобразно пречупване на Ботевия мотив и спецификата на баладичната интерпретация на подвига и смъртта. Затова представляват интерес наблюденията върху образа на поп Андрей, направени от Р. Коларов: при изследване паралела между епизода на смъртното наказание и баладата на Христо Ботев:

— двуплановост в построяването на образа, т. е. съчетаване в образа на реалното и хиперболизираното;

— «огромността на героя» получава «естествена мотивировка» (сякаш сниман отдолу);

⁴¹ Д. Ф. Марков. Проблемы теории социалистического реализма. М., 1975, с. 123.

⁴² Р. Ликова. Основни художествени насоки в българската поезия през 20-те години. — Литературна мисъл, 1977, кн. 1, с. 111.

⁴³ Р. Ликова. Основни художествени насоки в българската поезия през 20-те години. — Литературна мисъл, 1977, кн. 1, с. 124; Н. Николов. Особенности на художественото отражение в поемата «Септември». — Трудове на ВПИ — В. Търново, 1966, т. 3, кн. 2, с. 184; Р. Коларов. Структура на идейно-художествения свят в поемата на Гео Милев «Септември». — Литературна мисъл, 1976, кн. 5, с. 107, и др.

— неотделимостта на героя от народа;
— самотата на осъдения: «Поетът упорито, многократно подчертава самотата на поп Андрей»⁴⁴.

Двуплановостта на образа и «естествената мотивировка» изглежда другояче от гледна точка на баладичния жанр. «Естествената мотивировка» тогава се съдържа в баладичния подтекст, а хиперболизацията не нарушава баладичната трактовка. Желаете да отрази неотделимостта на своя борец от народа, поетът въвежда като антитеза към неговата физическа обреченост невидимата сила на юнаците от народния епос. Затова героят застава пред врага:

*велик,
слюбимен,
непостижим!*⁴⁵

Хиперболизацията на образите изобщо не е характерна за жанра на баладата. Нейната специфика в баладата се заключава в това, че тя се проявява в лиричен и субективен план. В съзнанието на лиричния герой като че ли се извършва трансформация на възприемането на подвизите на епичните герои в подвиг на духа. Изображението на епичната сила е заимствано от народното творчество не механично, а е умело подчинено на авторската задача да покаже героизма на духа, издигащ се над всичко нетрайно и преходно. Г. Милев прониква в духовния свят на народа, открива източниците на храбростта и силата му. На самотата на героя у Гео Милев Р. Коларов противопоставя «митологизирания свят» около персонажа в Ботевата балада, който «облекчава мъките на героя и заедно с това отчасти измества фокуса на трагичното»⁴⁶.

Взаимозависимостта между образите на героя и на природата в двете произведения отразява връзката на героя с народа. В двете балади образът на природата се пречупва посредством пресъздаването на народното страдание. В епизода на смъртното наказание на революционера пред жестоката реалност се оказват безсилни и хилядогодишните юнаци, и защитникът на хайдутите — Балкана:

*Балкана
тъмнееше мрачен.*

⁴⁴ Р. Коларов. Структура на идейно-художествения свят в поемата на Гео Милев «Септември». — Литературна мисъл, 1976, кн. 5, с. 106–112.

⁴⁵ Г. Милев. Съч. в три тома. Т. I. С., 1975, с. 64.

⁴⁶ Р. Коларов. Структура на идейно-художествения свят в поемата на Гео Милев «Септември». — Литературна мисъл, 1976, кн. 5, с. 111.

Въпреки че образът на природата е съзвучен с душевното състояние на героя, също както в «Хаджи Димитър» («Както в баладата на Ботев, и тук цялата природа е пронизана от подвига на септемвриец и рязко подчертава неговото безсмъртие, неговия трагичен героизъм» — Г. Марков⁴⁸), Г. Милев «не» олицетворява природата в разглеждания епизод, не прибегва до деформации, за да постигне изразителност, а отделя експресивността от реалистичното изображение на природата, използвайки метафорична образност. Запазва се обективното изложение на събитията и същевременно се осъществява превръщането на природата от фон в участник в действието, което е характерно за баладата.

Взаимоотношението на героя и народа се отразява в трактовката на смъртта на персонажите в двете балади. Докато в «Хаджи Димитър» неизбежната смърт на личността се противопоставя на вечността на природата, то в епизода на екзекуцията на поп Андрей подчинението на смъртта фокусира трагедията и присъщата на епоса скрита сила на изтезавания народ и служи за завръзка на баладичния конфликт.

Романтичната образност показва реалистичната основа на епизода. Смисълът на станалото се разкрива чрез вътрешното действие. Така погледната, баладата е динамична, тъй като «гранитното спокойствие» на свещеника-богоборец преди смъртта не е покорност пред съдбата, а противодействие, активно дори и в смъртта.

В образа на поп Андрей Г. Милев достига голяма сила на обобщението чрез приемствеността в народното осмисляне на героичното. Асоциативната връзка с народното творчество подчертава близостта до «Хаджи Димитър» и засилва оптимистичното звучене на поемата.

Ботевата традиция на героичното и трагичното продължава в творчеството на Николай Хрелков⁴⁹. Поетът се интересува от

⁴⁷ Г. Милев. Съч. в три тома. Т. I. С., 1975, с. 63.

⁴⁸ Г. Марков. Тео Милев. С., 1975, с. 104.

⁴⁹ За Ботевата традиция в творчеството на Николай Хрелков са писали: П. Динев (Уводни бележки. — В: Избрани произведения от Николай Хрелков. С., 1973, с. 3–8); Н. Бояджиев (Николай Хрелков — литературно-критически очерк. С., 1964, с. 39–46); Б. Ценков (Николай Хрелков. С., 1976, с. 45); Д. Осинин (Биографичен очерк. — В: Избрани творби от Н. Хрелков. С., 1960, с. 52); Р. Ликова (Николай Хрелков. — Септември, 1975, кн. 9, с. 181); Т. Янчев (Николай Хрелков. С., 1971, с. 42–48) и др. Обаче в настоящата статия мотивът на «Хаджи

нравствено-философския аспект на проблема, затова се обръща към средствата за лирично осмисляне на действителността, към света на отделните съдби. Подобно на Г. Милев и Н. Хрелков се насочва към новаторски търсения под влияние на септемврийските събития от 1923 г. Търсенията и победите го довеждат до утвърждаване позицията на социалистическия реализъм в българската поезия. Характерно е, че «реалистичният метод на Хрелков започва по-пълно да се проявява в стиховете със септемврийска тематика»⁵⁰. Мотивът на «Хаджи Димитър» вдъхновява Хрелков да създаде стихотворението си «Смърт под Габровница» (1933)⁵¹. Написано едно десетилетие след потушаването на въстанието, това произведение е плод на разсъждения за смисъла на живота и смъртта, за същността на героичното и трагичното. Поетът-романтик съзнателно се обръща към баладата на Христо Ботев, във връзката между епохите се мъчи да открие и обобщи непреходното вечно значение на подвига в името на великата цел. Не е случайна в този план асоциацията с баладата на Т. Траянов «Смърт в равнините». П. Динев пише: «В «Смърт под Габровница» падналият борец лежи «забравен в кръв облян» ударен със куршум в гърдите», сякаш се повтаря съдбата на падналия воин в познатото стихотворение на Т. Траянов».⁵² В «Смърт под Габровница» Н. Хрелков се отдалечава от стихотворенията на Ботев и Траянов и чрез противопоставянето им утвърждава идеала на своята епоха. Ако у Т. Траянов с всеки загинал борец умира в народа най-хубавото и трагедията на смъртта се разраства до безкрайността на Вселената, то у Н. Хрелков акцентът се премества върху духовното възраждане на загиналите в постиженията на живите, върху духовното единство на народа в историческото му развитие.

Н. Бояджиев нарича «Смърт под Габровница» балада⁵³, П. Динев и Б. Ценков смятат, че стихотворението съдържа баладични

Димитър» в стихотворението «Смърт под Габровница» се анализира от друга гледна точка: с оглед развитието на баладата в българската литература.

⁵⁰ Н. Бояджиев. Николай Хрелков — литературно-критически очерк, С., 1964, с. 6.

⁵¹ Н. Хрелков. Избрани произведения. С., 1973, с. 67.

⁵² П. Динев. Уводни бележки към «Избрани произведения» от Н. Хрелков. С., 1973, с. 8.

⁵³ Н. Бояджиев. Николай Хрелков — литературно-критически очерк. С., 1964, с. 45.

елементи⁵⁴. Р. Ликова отбелязва «смелото съчетаване на реалните с баладичните пластове»⁵⁵.

Също както баладата на Т. Траянов «Смърт в равнините», стихотворението на Н. Хрелков има допирни точки с «Хаджи Димитър», тъй като отразява приемствеността на историческите епохи. «Смърт под Габровница» е написано във форма на лиричен монолог на умрелия герой. Първите две строфи пресъздават мястото на действието, обстановката, обкръжаваща персонажа, неговото състояние и са съзвучни с баладата на Т. Траянов:

*Лежах забравен и в кръв облян
ударен от куришум в гърдите...
студен, над мен гореше септемврийски ден...⁵⁶*

Развитието на сюжета е дадено в ретроспекция, героят сам разказва за гибелта си. Този похват го поставя редом с живите и така не само се прокарва идеята за вечния живот на борците у съратниците и потомците, но позволява с перспективата на времето по-обективно да се отразят събитията, позволява на героя да спре погледа си върху мястото на гибелта и критично да оцени видяното:

*В дъбравата под Габровница — бедна —
там, дето дреме
време —
мрак
човешки сън,
и дето нуждата в гърлата е заседнала...⁵⁷*

Подобно на «Смърт в равнините» произведението е изградено върху рефлексивно отражение на конфликта, който се привнася отвън. Драматичното стълкновение на живота и смъртта в съдбата на един човек е завършено за разлика от Ботевата балада преди началото на художественото действие. Развитието на фабулата около загиналия герой се оказва възможно благодарение на лиричната постройка на стихотворението. Авторът лирично пресъздава умирането на безименния герой, лирично се преосмислят митичните образи на самодивите от «Хаджи Димитър». Три девойки се появяват в различен облик подобно на самодивите у Ботев, но

⁵⁴ П. Диневков. Уводни бележки към «Избрани произведения» от Н. Хрелков. С., 1973, с. 9; Б. Ц е н к о в. Николай Хрелков. С., 1976, с. 46.

⁵⁵ Р. Ликова. Николай Хрелков. — Септември, 1975, кн. 9, с. 184.

⁵⁶ Н. Хрелков. Избрани произведения. С., 1973, с. 67.

⁵⁷ Пак там.

срещата с всяка една от тях отбелязва градацията във физическото и душевното страдание на умиращия. Първата девойка «със поглед засмян» е образ на всепобеждаващата идея за освобождението на потиснатите. Втората — «смутена» — олицетворява вечната памет за загиналите борци, а третата — «бледна» — мълчаливо обвива героя «във кървавото знаме» на неговия последен бой и символизира смъртта. На безграничното отчаяние на Т. Траянов («Ах, кой ще ме зарови») е противопоставено Ботевото оправдание на смъртта в името на великата идея. Тази мисъл на автора се фиксира посредством разкриване състоянието на героя и реакцията му, когато се появяват трите девойки, на които поетът придава поетичен характер:

*I И аз — потънал в кървавото време —
зовях за сетен път: Напред! Напред!*

*II Аз сетих, в болки, как по-леко дишам —
и на смъртта великото затишице...*

III И аз останах тука — навсежда⁵⁸.

Образите на девойките внасят романтично звучене, което контрастира на реалистичното начало на стихотворението (1-ва и 2-ра строфа). Върху връзката, съществуваща между умирането на героя и появата на девойките, се основава проекцията на баладичния конфликт в «Хаджи Димитър». Подобно на образите на самодивите образите на девойките допускат реалистична и романтична трактовка. Може да се предполага, че раненият вижда «три другарки бойни» в блънуването си, както героят от баладата «Хаджи Димитър» вижда прекрасните самодиви. Романтичната трактовка на Н. Хрелков се опира върху изображението на реално съществуващите девойки, в чиито образи сякаш се материализира идеята, пречупена в творческото съзнание. По същия начин се обяснява фантастичният монолог на персонажа — стремежът на автора към правдиво и обективно изображение чрез превъплътяването в своя герой. Това е пункт, в който се слива обективното изображение със субективното отношение към него. Тук се разкрива героичното в трагичното, чрез изображението на духовната сила на безпомощното физически същество се обобщава и типизира подвигът. «Смърт под Габровница» в жанрово отношение не е балада. Може да се говори само за наличие на баладични

⁵⁸ Н. Хрелков. Избрани произведения. С., 1973, с. 67.

елементи в произведението. Но баладичните елементи не се свеждат само до финала на стихотворението, както смята Б. Ценков, защото лиричният герой в повечето от куплетите е умиращ, но още не е умрял, докато в края на стихотворението той вече е усетил «на смъртта великото затишие»⁵⁹, не се съчетават с «реалните пластове, а се опират на тях, отразяват движението на баладата от романтизма към реализма, показват тенденцията в развитието на нейната лирична разновидност». Именно връзката с лиричната балада придава художествена самостоятелност на Хрелковото стихотворение и усилва идейната близост с баладата «Хаджи Димитър». Стихотворението «Смърт под Габровница» отговаря на критериите на поезията на критическия реализъм⁶⁰, а романтичното, баладичното възприемане на действителността разкрива новаторското отношение на Н. Хрелков към символиката: «В символните и алегоричните образи той използва някои от постиженията на символизма като елемент на нова, революционна поетика»⁶¹. Стихотворението «Смърт под Габровница» показва еволюцията на Ботевия мотив от идеалите на революционния демократизъм до комунистическите идеали. Опирайки се на традицията на разглеждания мотив на «Хаджи Димитър», поетите същевременно я обновяват и обогатяват. Жизнената традиция на този мотив потвърждава непреходното остро социално звучене на Ботевата балада, което е обусловено от актуалния проблем за смисъла и значението на човешкия живот. Еволюцията на мотива и жанра показва как логиката на историческите събития се отразява в приемствеността на тяхното литературно осмисляне, как борбата за национална независимост, за социално и духовно освобождение на народа въздейства върху поетичното слово, служи за обогатяване на литературните форми. Баладата на Христо Ботев «Хаджи Димитър» е повлияла върху изменението на жанровата структура в последващото развитие, върху появата на разновидности и модификации на баладата.

Превод от руски: М. Блажева

⁵⁹ Б. Ценков. Николай Хрелков. С., 1976, с. 46.

⁶⁰ Пак там, с. 43.

⁶¹ Р. Ликова. Николай Хрелков. — Септември, 1975, кн. 9, с. 193.